

Людмила ОВЧАРЕНКО

**ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПРОЦЕС
ДОМАШНЬОГО
ГОНЧАРНОГО ВИРОБНИЦТВА
В С. МАКАРІВ ЯР НА ЛУГАНЩИНІ
наприкінці XIX – у першій пол. XX ст.**

Ludmyla OVCHARENKO. On Technologic Process of Domestic Pottery Production at Makariv Yar Village in Luhansk Region at the Late XIX to The First Half XX c.

За поодинокими публікаціями в земських виданнях кін. XIX – поч. XX ст. та за матеріалами польових етнографічних досліджень українських учених другої пол. XX – поч. XXI ст. можливо відтворити традиційну технологію домашнього виготовлення глиняних виробів у Східній Україні, зокрема в Макаровому Яру. Наявні джерела містять важливу народознавчу інформацію про основні технологічні ланки гончарного виробництва (заготівля глини й підготовка формувальної маси, формування глиняних виробів та їх декорування, випалювання), специфіку гончарних знарядь праці й технологічних споруд, асортимент продукції, ареали та способи її реалізації.

Майстрів, які виготовляли побутові вироби з глини, у Макаровому Яру називали “гончарями” або “горшколепами”, жінок – “горшколепками”, а про дітей казали: “родилося – вже горшколеп”¹. Традиційно заняття гончарством макарово-ярівці успадковували від своїх батьків. Навчання хлопців гончарній справі починалося від 12-15 років і тривало приблизно до 18 років, коли вони става-

¹Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської області молодших наукових співробітників Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Людмили Меткої та Світлани Литвиненко (08.10.2001 – 18.10.2001) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.– Ф. 1.– Оп. 7.– Од. зб. 66.– Арк. 51-52.

ли самостійними майстрами². Діти меншого віку виготовляли свистунці³.

Переважна більшість кустарів займалися гончарством у вільний від землеробства час – з листопада по березень⁴. До виробничого процесу залучалася вся сім'я гончаря. Члени родини брали участь у заготівлі й підготовці глини, догляданні за сушінням сирих виробів, укладанні й вийманні виробів з горна. Окрім того, жінки писали вироби, іноді гончарювали.

Технологічний процес домашнього гончарного виробництва макарово-ярівських кустарів складався з кількох основних етапів: 1) видобування глини; 2) приготування формувальної маси; 3) формування глиняних виробів; 4) сушіння; 5) декорування; 6) випалювання виробів. Порівняно з іншими гончарними осередками України тут не було суттєвих відмінностей, окрім деяких локальних особливостей, які склалися лише в Макаровому Яру й були зумовлені специфікою природних умов, місцевими традиціями, соціально-економічним розвитком села та рівнем життя місцевого населення.

Видобування глини. Першим виробничим етапом у гончарній справі є видобування сировини, властивості якої були визначальними не лише для формування асортиментного складу продукції, а й для виникнення гончарного осередку загалом. Тому родовища глин у Слов'янсько-Сербському повіті охарактеризую більш детально. Відомий геолог і ґрунтознавець Петро Земятченський 1896 р.

²Алексеева Л.І., Каіра Г.В. Пархоменко // Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Луганська область.– К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1968.– С. 373.

³Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл. молодших наукових співробітників Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Людмили Меткої та Світлани Литвиненко (08.10.2001 – 18.10.2001) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.– Ф. 1.– Оп. 7.– Од. зб. 66.– Арк. 51; Звіт про наукову етнографічну експедицію до с. Пархоменко Краснодонського району Луганської області (12.09 – 20.09.2007) // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.– Ф. 1.– Оп. 7.– Од. зб. 108.– Арк. 17.

⁴Польові матеріали Людмили Овчаренко // Приватний архів Людмили Овчаренко; Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської області...– Од. зб. 66.– Арк. 48, 51.

опублікував результати досліджень глин Півдня і Сходу України⁵. Учений з'ясував, що Макарів Яр знаходився на піщаниках і пісках з білими глинами, поверх яких залягали строкаті гончарні глини⁶. Хімічний аналіз тамтешньої вогнетривкої глини, виконаний професором Лагермарком, показав, що за своїми властивостями й складом вона дуже подібна до деяких сортів китайського каоліну⁷. З огляду на це, було зроблено висновок про придатність сировини для виробництва не тільки вогнетривких виробів, а й фаянсу та порцеляни⁸.

До 1861 р. макарово-ярівські гончарі брали глину безкоштовно на кількох місцевих глинищах. Про їх активну експлуатацію свідчать давні кар'єри поблизу Макарового Яру й навколишніх сіл (Давидівка, Новокиївка, Хорошилове), які й донині проглядаються на поверхні землі. Їх часто виявляють місцеві мешканці під час земельних робіт. Майстри старанно відшукували глину, яка б відповідала усім технологічним вимогам і, не маючи спеціальних технічних знань, на основі багаторічного практичного досвіду не одного покоління ремісників, визначали придатність для гончарної роботи тієї чи іншої сировини⁹.

За свідченнями макарово-ярівських гончарів, кращою була глина поблизу с. Водяне, на землях власника Булацеля, та з кар'єру побіля Макарового Яру. Із так званого "старого кар'єру" брали сировину більшість макарово-ярівських гончарів. Проте залягання глини на глибині близько 6 м від поверхні землі й труднощі, пов'язані з її добуванням, змусили гончарів шукати інше родовище, яке невдовзі було виявлено на землях тамтешнього поміщика Мартенса. Віднайшовши нове джерело якісної сировини, кустарі забракували кар'єри білоусівської й новокиївської глин, бо виготовлений із них посуд після випалювання давав тріщини й

великий відсоток глиняних виробів втрачали свою товарну цінність¹⁰.

Реформа 1861 р. змінила економічні відносини в селі, переорієнтувавши землевласників на нові джерела збагачення, а тому кустарів примушували купувати глину. Так, поміщику Булацелю за віз сировини платили 1,5 крб. Тим часом власник Ільєнко продавав глину по 35 коп. за віз волячий (з такої кількості глини можна було виготовити 300 горщиків) і 10 коп. за віз кінський (на 200 горщиків), бо в нього глина була значно гіршої якості¹¹. Ці умови придбання сировини були прийнятними для гончарів Макарового Яру. Для порівняння зазначу, що в багатьох інших гончарних осередках майстри знаходилися в значно гірших умовах. Наприклад, на Ізюмщині (Харківщина) гончарі добували глину на орендованих господарями в сільській громаді глинищах. При цьому, сплативши встановлену орендодавцем плату, вони нерідко зазнавали від нього утисків: їх могли вигнати з глинища, побити, зламати інвентар. На Котелевщині (Полтавщина), землевласники намагалися фальсифікувати сировину, продаючи за звичайну ціну не чисту глину, а "мішаницю" (глина змішана з великою кількістю піску)¹².

Основну масу глини для виготовлення гончарних виробів макарово-ярівці привозили з місцевої побіля хутора Водотоки (інша назва – Копані). Вона була білого кольору і називали її "гончарською"¹³. Ця глина вважалася найкращою в регіоні. У самих Водотоках гончарів не було, оскільки тамтешні землі були достатньо родючими

¹⁰Там само.– С. 136-137.

¹¹Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Славяносербский уезд.– Екатеринослав: Типография Я.М.Чаусского, 1886.– Вып. 3.– С. 302.

¹²Метка Людмила. Гончарство Слобожанщини в другій половині XIX – першій половині XX століття: Дисертація на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук / Рукопис.– К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2006.– 199 с. // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 73.– Арк. 85, 88.

¹³Артиушенко Віра. Спогади // Архів Історико-меморіального музею Олександра Пархоменка.– Од. зб. 126.– Арк. 6; Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 66.– Арк. 42, 46, 48; Польові матеріали Людмили Овчаренко // Приватний архів Людмили Овчаренко.

⁵Землячєнский П. Каолиновые образования Южной России (Каолин, фарфоровые, фаянсовые и другие глины) // Труды С.-Петербургского общества естествоиспытателей. Отделение геологии и минералогии.– СПб.: Типография М.Меркушева, 1896.– Т. XXI.– Вып. 2.– 325 с.

⁶Там само.– С. 30.

⁷Там само.– С. 169.

⁸Там само.– С. 203.

⁹Скачков П. Обзор гончарного промысла в с. Макаров-Яр // Ежегодник-справочник Славяносербского Уездного Земства на 1914-й год: В трех отделах.– Луганск: Типо-литография С.М.Гаммерштейн, 1914.– С. 136.

Мал. 1. Хата гончаря Якова Пархоменка. Макарів Яр (нині Пархоменко), Луганщина. 1910-20-ті рр. Автор фото невідомий. ІММОП.

Мал. 2. Модернізована хата гончаря Якова Пархоменка – один із об'єктів Історико-меморіального музею Олександра Пархоменка. Пархоменко (Макарів Яр), Луганщина. 17.09.2007. Фото Людмили Овчаренко. НАУГ.

Мал. 3. Колишня садиба гончаря Олексія Григоровича Артюшенка, передана ІММОП. Пархоменко (Макарів Яр), Луганщина. 30.08.2007. Фото Тараса Пошивайла. НАУГ.

і всі мешканці хутора займалися землеробством, а глиняні вироби купували в макарово-ярівських гончарів. Глибина ям, із яких вибирали глину, сягала двох метрів. Місцевий гончар Яків Микитович Середа, який гончарював у серед. ХХ ст., повідомляв керамологам, як старі гончарі – його вчителі, і він сам, прискіпливо ставилися до вибору сировини. Зокрема, глину вищого ґатунку він розпізнавав за світло-сірим кольором і, стискаючи невелику грудку глини, звертав увагу на те, як вона витримує таке стискування: якщо грудка не розтріскувалася – глина була якісною, бо глини гіршого ґатунку при цьому репалися і розсипалися (не трималися купи), за що й отримали назву “сипець”¹⁴. Порівняно із глинами сусіднього Старобільського повіту, де випалені глиняні вироби йовсугських гончарів набували переважно білого або світло-бежевого кольорів, макарово-ярівські глини після випалювання давали рожево-жовтий черепок, який був менш міцний і щільний¹⁵.

Гончарі починали заготовляти глину у вересні, а іноді робили це й навесні. На території України відомі два способи добування глини: менш трудомісткий – так званий “відкритий” та більш складний – так званий “закритий”. Для першого характерне добування глини на глибині до 1 м. Другому властива заготівля сировини з глибоких ям від 2 м і глибше. У Макаровому Яру зафіксовано обидва способи. “Гончарна глина” залягала в основному неглибоко, і, щоб дістатися до неї, потрібно було зняти 50-100 см поверхневого ґрунту, викопавши “копанку” (“відкритий” спосіб). Проте більш якісна глина залягала на глибині близько 2 м. Була вона “...така, як масло, аж ростає. Так вона вже як готова, її можна топтать і зразу й горшки робить”, згадували гончарі¹⁶. Для її добування прикметний уже згаданий “закритий” спосіб. На жаль, не вдалося віднайти детального опису цього процесу саме в Макаровому Яру. Однак відомо, що він мало чим відрізнявся від процесу видобування глини в сусідній Слобожанщині. Отже, гончар спершу викопував яму,

¹⁴Каплун Наталя, Смілянська Наталя. До історії гончарного промислу села Макарів Яр // Український Керамологічний Журнал.– 2004.– № 4.– С. 51.

¹⁵Тищенко О.Р. Гончарне мистецтво Луганщини // Народна Творчість та Етнографія.– 1958.– № 3.– С. 110.

¹⁶Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 66.– Арк. 45.

так званій “колодязь”. Над ямою влаштував “ворот” або “колесо” – пристрій, який нагадував колодязьний барабан. Дорослі спускалися на її дно земляними сходами. Копачі потрапляли на дно ями у прив’язаних мотузкою (віжками) до колеса “коробках”, “відрах”, “корзинах”, у які й насипали накопану глину. Обертаючи колесо, помічник гончаря витягував наповнену глиною місткість на поверхню¹⁷. Для копання глини застосовували лопати. Діставшись до шару придатної для гончарювання глини, копачі прагнули вибрати його максимально, викопуючи в різні боки “ходи”, “печери”¹⁸.

Приготування формувальної маси. У Макаровому Яру накопану глину відвозили на возі, бричці чи “сапетці” додому. Відтоді починався наступний етап технологічного процесу, метою якого було приготування формувальної маси. Він поділявся на такі обов’язкові послідовні операції як “вилежування”, “перемержання”, “замочування”, “перебирання”, “розминання”, “набивання”, “перестругування”, “пересікання”, “перебивання”. Чим більше таких проміжних операцій зазнавала глина, тим придатнішою для гончарювання вона ставала, оскільки кожна маніпуляція спрямовувалася на поліпшення її фізичних властивостей, вилучення сторонніх домішок.

Щойно заготовлену глину складали в “кучу” на дворіщі, де залишали вилежуватися й перемерзати. Чим довше тривав цей процес, тим легше було надалі обробляти глину. Через кілька місяців глину заносили до хати гончаря (фото 1, 2, 3). Там, під лавою, у кожного кустаря була спеціальна яма, зазвичай викладена “диким каменем” (мергелем) у вигляді погребка: так звана “груба” була завглибшки 1,2 м, довжиною до 2 м і шириною близько 1 м¹⁹. Така “груба” є в експозиції Історико-меморіального музею Олександра Пархоменка (фото 4). Туди складали подрібнену (молотком, сокирою чи лопатою) глину, поливали водою, накривали ряднами й періодично перемішуючи лопатою, залишали розмокати приблиз-

но на тиждень²⁰. Далі глину лопатою розкладали на посипаній піском долівці, старанно переминали ногами, доки не утворювався глиняний пласт – “корж”²¹. Пісок додавали до жирних глин, які ставали піснішими й виготовлені з них вироби тримали задану майстром форму. Кілька годин поспіль глину також набивали дерев’яним знаряддям – “довбнями”²², “долбішечками”²³ в “кучу” висотою до 1 м. Все це потребувало від гончаря неабияких зусиль. Збиту в “кучу” глину перестругували “стругом” (прямим або вигнутим дугою залізним лезом із двома дерев’яними ручками), який прагнули тримати вертикально до долівки. Дану операцію інколи виконували й струною (шматком дроту, на кінці якого нав’язували невеликі ганчірки), але так робити було значно важче, тому пласти, які при цьому відрізали, були тоншими. Ретельно перестругана й пересічена глина містила мінімальну кількість механічних сторонніх домішок.

Мал. 4. Яма для зберігання глини (“груба”) (кін. XIX – поч. XX ст.) у керамологічній експозиції ІММОП. Пархоменко (Макарів Яр), Луганщина. 09.10.2001. Фото Людмили Меткої. НАУГ.

Далі глину старанно переминали руками, формуючи з неї невеликі “вальки”, “вальці”, “вальочки”, які знову складали в грубу. В такому вигляді сировина могла зберігатися довгий час. Скачана в невеликі “балабухи”, “вальочки”, “вальці” і складена в “грубу”²⁴ глина зберігалася “зимой більше, весною менше – кому як треба”²⁵. Яму старан-

¹⁷Метка Людмила. Гончарство Слобожанщини в другій половині XIX – першій половині XX століття...– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 73.– Арк. 80-81.

¹⁸Там само.– Арк. 81.

¹⁹Метка Людмила. Гончарство Луганщини (за матеріалами етнографічної експедиції)...– № 2.– С. 24; Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської області...– Ф. 1.– Оп. 7.– Од. зб. 66.– Арк. 42.

²⁰Там само.– Арк. 42, 50.

²¹Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської області...– Ф. 1.– Оп. 7.– Од. зб. 66.– Арк. 42.

²²Там само.

²³Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии...– Вып. 3.– С. 302.

²⁴Метка Людмила. Гончарство Луганщини...– № 2.– С. 24; Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Ф. 1.– Оп. 7.– Од. зб. 66.– Арк. 42, 46.

²⁵Сборник статистических сведений по Екатеринослав-

но закривали, щоб до готової для гончарювання глини не потрапили “ні соломинка, ні насінинка, бо дірочка остається”²⁶. До випалювання в хаті була така тіснота, що, за словами гончаря, “...нізя нічого було у хаті, кромі тіки горшками занімація”²⁷. За необхідності глину знову брали з ями по кілька вальків, вимішували руками на спеціальному столі або на лаві, до якої кріпився гончарний круг²⁸. Це робили доти, доки глина не переставала липнути до рук. Самі гончарі згадували про це так: “...розкладуть шар і б’ють..., і ото б’ють, б’ють, б’ють, тоді складуть її обратно так гарно, щоб вона довгенька була... А тоді ото уже, як з груби витягнуть її, ото поб’ють довбньою тію. А тоді струг такий був, ото воно таке високе, отаке і довге так ...метра півтора, отак накладуть його і отак заввишки, а тоді струг такий дугою... з жализа... Ото стрижуть його на ленточки і складають обратно в грубу... І тоді ото притопчуть його там, і воно... тоже водичкою приллють його, і воно лежить ото тамичка. І тоді ото лежить воно – викидають лопатою його, копають і викидають його назад, сюда. Піску насипають на землю і цього накладають ото кучку таку, яку йому нада невелику і топчуть ногами, топчуть – розтопчуть, як блинець, або корж, розтопчуть, а тоді так поріже на ті – і у вальки покача і вп’єть у грубу складе, а достає відтіля, кладе на лавку, от де він сидить, горшки робе. Там лавка єсть і круг до тієї лавки приделаний. І кладе на лавку і тоді проволочка така, отак тоненька, і дві ручки замотані тряпками. І ото він отак от струже, струже, ріже. ...Тоді ото бере, руками їх передаве і уп’єть у валочки склада. І тоді послі ото вже кладе уп’єть на грубу і в ті кача, у вальочки такі, які йому нада горшки робить”²⁹. З-поміж усіх сторонніх домішок особливо небажаними були так звані “дутики” – вапнякові грудочки, які після випалювання вбирали вологу й спричиняли пошкодження поверхні посуду. Тому гончарі старанно вимішували глиняну масу, вилучаючи з

кой губернии...– С. 302.

²⁶Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Арк. 54.

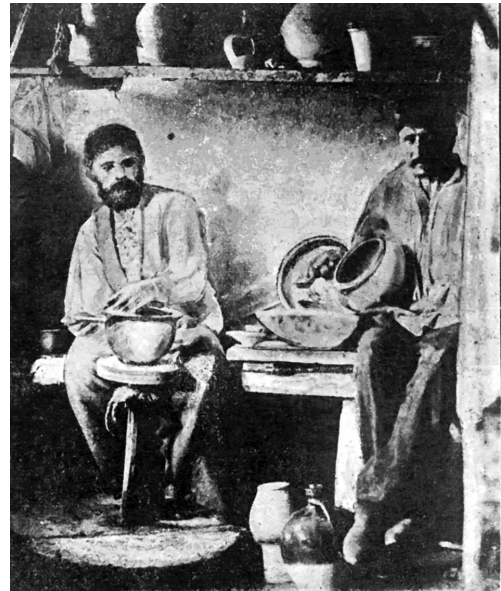
²⁷Там само.

²⁸Там само.– Арк. 42, 46, 50; Метка Людмила. Гончарство Луганщини...– № 2.– С. 24.

²⁹Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Арк. 42.

неї камінці та інші сторонні домішки. Наступна операція мала на меті видалення з формувальної маси повітря: гончар брав у обидві руки по шматку глини і з силою їх плескав. Після такого “перобивання” глина вважалася цілком придатною для гончарювання³⁰.

Формування глиняних виробів. Безпосередньо виготовленням глиняних виробів у Макаровому Яру займалися в житловому приміщенні³¹, переважно взимку і лише в буденні дні. Узавши з “груби” грудку глини, гончар розкачував її “як качалку ото баби на пиріжки”³², різав на частини і починав роботу. “Тоді складе ото там під рукою і сіда за круг і работа. Круг круте ногою...”³³ (фото 5).

Мал. 5. Гончар формує глиняний виріб на гончарному кругі. Катеринославщина. Поч. ХХ ст. [З кн.: Бабенко В.А. Етнографический очерк народного быта Екатеринославского края.– Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905.– С. 87].

Залежно від того, який саме виріб треба було виготовити, застосовували гончарювання (посуд), ліплення (іграшки), виготовлення у формі (цегла, черепиця). Наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. макарово-ярівські гончарі формували посуд за дерев’яним гончарним “кругом”. Він складався з типових для всіх гончарних осередків Лівобережжя

³⁰Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии...– С. 302.

³¹Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Арк. 49.

³²Там само.– Арк. 42.

³³Там само.

частин: дерев'яного веретена, до якого кріпили два дерев'яні круги: верхній – “кружок”, який виставлявся на висоті лави, був діаметром 17 см, та нижній, місцеву етнографічну назву якого в Макаровому Яру не вдалося зафіксувати. Проте є відомості, що його діаметр був близько 70 см. Іноді його оббивали залізом. Матеріалом для виготовлення веретена слугувала осика, а для кругів – дуб. У нижній кінець веретена вставляли сталеву “шпильку”, яка “втикалася в сталеве гніздечко”, вмонтоване в дерев'яну колодку, закріплену в глиняній підлозі. Веретено кріпили до лави за допомогою дерев'яної пластинки – “лисички”, довжиною близько 26,4 см. Виготовлення такого гончарного круга коштувало гончареві від 1,5 до 2 крб.³⁴ Як і на більшій території України, на поч. ХХ ст. в будові макарово-ярівського гончарного круга дерев'яну вісь поступово було замінено залізною (фото 6, 7).

Процес гончарювання в Макаровому Яру нічим не відрізнявся від гончарювання в переважній більшості гончарних осередків України. Босоніж гончар сідав на лаву до гончарного круга, брав одну із грудок, кілька разів перекидав її з руки в руку, доки та не набувала правильної округлої форми, розкручував круг і з силою кидав грудку на середину “кружка”. Змочивши руки у воді, обхоплював грудку обома руками і здавлював її, надаючи напівкруглої форми і виставляючи точно по центру круга. Не перестаючи обертати верстат, гончар виводив із глини конус, далі закладав у його середину пальці й починав вдавлювати. Ці рухи майстер повторював доти, доки не отримував глиняну форму, подібну до чашки з товстими стінками. Подальші рухи залежали від того, який саме виріб гончар планував виготовити. Від цього залежали товщина стінок, висота форми, наявність шийки, опуклість боків, закладення вінець, утору тощо. Гончар користувався додатковими пристосуваннями для виведення необхідної форми – “дощечками”, “мастерками”, “стамесочками”, “ножиками”. Ножики виготовляли переважно з груші. Вони мали невеликі розміри й прямокутну в основі форму, вгорі загострену у вигляді трикутника³⁵. За їх допомо-

гою загладжували стінки посуду ззовні, робили їх тоншими. З роками процес виготовлення посудних форм відшліфовувався до автоматизму й дозволяв виготовляти тонкостінні вироби, які насамперед користувалися попитом. За допомогою ножики гончар формував вінця та утор посудини. Весь цей час він не припиняв обертати гончарний круг.

Мал. 6. Гончарний круг на колишній садибі гончаря Олексія Григоровича Артюшенка. Пархоменко (Макарів Яр), Луганщина. 30.08.2007. Фото Юрка Пошивайла. НАУГ.

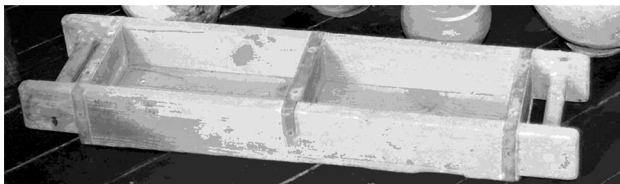

Мал. 7. Гончарний круг 1940-50-их рр. у керамологічній експозиції ІММОП. Пархоменко (Макарів Яр), Луганщина. 17.09.2007. Фото Людмили Овчаренко. НАУГ.

³⁴Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии...– С. 302.

³⁵Звіт про наукову етнографічну експед. до Луганської обл...– Од. зб. 67.– Арк. 41; Од. зб. 66.– Арк. 43, 46.

Зупинивши круг, майстер продовжував роботу: закачував поміж долонями шматок глини, доки не виходила “ковбаска”, із якої формувалася “ручка” до “макітри”, “кобушки” чи “ринки”, або “вушко” до “кувшина”. Місце прикріплення “прошкрябували” для міцнішого зчеплення поверхонь. “Пипку” в “кувшинів” формували зсередини вказівним пальцем правої руки і великим та вказівним пальцями лівої руки ззовні. Для виготовлення великих “горшків” чи “макітер” брали більшу грудку і гончар усю роботу виконував стоячи³⁶. Готовий виріб зрізали з гончарного круга, використовуючи “струну”, “дротинку”, “дротик”³⁷, обережно знімали обома руками з кружка й ставили на полицю. Цеглу виготовляли за допомогою спеціальних дерев’яних форм, у які набивали глину (фото 8).

Мал. 8. Форма для виготовлення цегли. 1940 рр. ІММОП. Пархоменко (Макарів Яр), Луганщина. 30.08.2007. Фото Тараса Пошивайла. НАУГ.

Сушіння. Сформовані вироби гончарі сушили в житловому приміщенні.

Спеціально задля цього попід стелею прилаштовували дерев’яні дошки, які в різні часові проміжки називали “п’ятрами”, “полицями”, “стілажами”³⁸ (фото 5). Кустарі постійно слідкували за ходом сушіння, час від часу перевертаючи глиняні вироби з денця на вінця і навпаки. Перевертання не застосовували тільки щодо “кобушок”, що було зумовлено їх формою. Миски під час висушування ставили попарно, вінцями на вінця³⁹. Улітку глиняні вироби сушили в тіні на подвір’ї, але ніколи не ставили під відкрите сонячне проміння, яке спричиняло занадто швидке й нерівномірне висихання посуді, і як результат

³⁶Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 66.– Арк. 42.

³⁷Там само.– Од. зб. 66.– Арк. 43, 46; Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 67.– Арк. 41.

³⁸Там само; Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 66.– Арк. 43, 50.

³⁹Там само.– Арк. 43.

– його тріскання. Так само остерігалися протягів, від яких роботу могло деформувати (“повести”). У середньому тривалість висушування глиняних виробів складала 3-6 днів, залежно від їх розмірів та пори року. Повністю висушені вироби були придатні для їх випалювання в горні⁴⁰.

Випалювання виробів. На межі XIX-XX ст. гончарні печі були досить простої конструкції; округлої форми; кожна займала площу близько 4 квадратних сажень⁴¹, як правило, їх будували з глини та білого каменю, зазвичай на косогорі біля “єрка”⁴² (фото 9). Проте відомо, що були горни, стіни яких нічим не обкладали, оскільки їх вивалили просто в глині, яка після першого ж випалювання тверділа й укріплювала стіни горнів. Жителька с. Пархоменко Рудьківська Галина Василівна (1925 р. н.) пригадувала: “У землі були такі горни поробліні. Оце в нас же кругом гори, то по-під горами були такі норі повиривані. І туди закладалися... У нас глина така плотна тут і вона не обкладалась, вона та глина уже ото випалюють. І она вже сама по-собі обпалюється і роби укріплення це...”⁴³. Макарово-ярівські горни були двокамерними (фото 10). В “Сборнике статистических сведений по Екатеринославской губернии” (1886), опубліковано єдину інформацію про будову тамтешнього горна. Очевидно, автор цих даних не був фахівцем з гончарства, бо дав опис лише частини горна. Зокрема у виданні зазначено, що кожен горен розділявся на дві частини: “черінь”, в якому були отвори – “дучки” – для рівномірного проходження вогню; під ним знаходилися двоє “сльосів” (у статті помилково зазначено, немовби вони знаходилися над “черенем”), в яких розводили вогонь⁴⁴. Про те, що над “черенем” була розташована посудна камера (у ній укладали готові для випалювання глиняні

⁴⁰Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Издание Екатеринославского губернского земства к XIII Археологическому съезду.– Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905.– С. 87.

⁴¹Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии...– Вып. 3.– С. 302; Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 66.– Арк. 51.

⁴²Там само.– Арк. 44; Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии...– Вып. 3.– С. 302.

⁴³Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 66.– Арк. 50-51.

⁴⁴Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии...– С. 302-303.

вироби), що “сльоси” були складовими “топки” й розмежовувалися глиняними стовпами – “козлами”, на яких тримався “черінь”; про те, що над посудною камерою знаходився отвір, який створював необхідну для вогню тягу, у даному виданні нічого не сказано⁴⁵. У 1880-их рр. спорудження такої гончарної печі обходилося в 10-12 крб. і, зазвичай, гончарі користувалися нею артільно⁴⁶. Варто зауважити, що впродовж наступних років, до 1920-их, розташування і будова кустарного горна не змінювалися. Горни були наземними, хоча зустрічалися й такі, що знаходилися під землею⁴⁷. Підтвердженням цьому є спогади місцевих жителів. Більшість вказували на те, що горни знаходилися по-під косогорами, або на них, показували ці місця⁴⁸ (фото 11). На жаль, лише поодинокі згадки стосуються безпосередньо конструкції гончарних печей. Так, син макарово-ярівського гончаря – Середя Петро Якович (1908 р. н.) інформував про те, що горни робили з мергелю із димоходом до 80 см у діаметрі і до 3 м високою. Він згадував: “*І оце ж на тому ж косогорі копають фундамент і стіни кладуть. Оце в таку шир кладуть для димохода... Там і палять в тому димоході... А тоді починається горен отак вот широкий. Довгий і зводом отак зведений. А тут оце, де димоход, паличка ще. Кладуть так як... шийка, ну упора, чи як би його назвати, посередині отак.., з димохода два хода робиться. А там називалось черінь отак, вот уже сделана, і там дірки. Там чималенькі дірки у тім черені. Воно тут, як палють, оце в цім гирлі. Так воно пламня йде і в оці дірки. І вверху палили горшки. Накладають в оце гирло (до половини пошт?)*), шо з горшками. А там ото оставляють на те, щоб палить. І тоді пламня йде ото тудя в дирки

⁴⁵Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 66.– Арк. 51; Польові матеріали Людмили Овчаренко // Приватний архів Людмили Овчаренко; Метка Людмила. Гончарство Слобожанщини в другій половині XIX – першій половині XX століття...– Оп. 2.– Од. зб. 73.– Арк. 119.

⁴⁶Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии.– С. 302-303.

⁴⁷Польові матеріали Людмили Овчаренко // Приватний архів Людмили Овчаренко; Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 66.– Арк. 50.

⁴⁸Польові матеріали Людмили Овчаренко // Приватний архів Людмили Овчаренко; Звіт про наукову етнографічну експедицію до с. Пархоменко Краснодонського р-ну Луганської обл...– Од. зб. 108.– 50 арк.

Мал. 9. Розвантажування горна. Катеринославщина. Поч. XX ст. [З кн.: Бабенко В.А. Етнографічний очерк народного быта Екатеринославского края.– Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905.– С. 88].

Мал. 10. Залишки гончарного горна кін. XIX – поч. XX ст. на березі місцевої річечки. Пархоменко (Макарів Яр), Луганщина. 13.09.2007. Фото Богдана Пошивайла. НАУГ.

оті, а кладуть горшки і скрізь ото. А оце оставля тіки місто, для того, щоб соломою топили ото. А тоді воно ото ж накладають горшками і навєрно ж пространство роблють (дірки), щоб проходив воздух. І палють”⁴⁹. У спогадах іншої жительки Макарового Яру, Г.В.Рудьківської, зазначено: “Оце отак ніша полукругла і оце вони закладають, а закладали, як топка в природі, а тудя горно тяне – вихід там був...”⁵⁰. В інших гончарних осередках Луганщини також зустрічалися горни подібної конструкції і відмінність полягала лише у назвах окремих частин гончарних печей⁵¹. Аналогічними були й матеріал, з якого їх будували, і місце їх розташування. Наприклад, у Євсузі горни будували переважно із “хрящю” (місцева назва каменю мергелю), біля пагорбів, а колишній тамтешній гончар Хоменко Віктор Романович (1941 р. н.) розповів про горен, який розміщувався у товщі глини⁵².

Мал. 11. Місце, де колись було розташоване горно. Пархоменко (Макарів Яр), Луганщина. 14.09.2007.Фото Людмили Овчаренко. НАУГ.

Більшість гончарів мали власне горно. Лише найбільш кустарні об'єднувалися для спільного

будівництва горна⁵³. Є відомості про те, що гончарі, які мали власне горно, могли здавати його в оренду іншим гончарям, за що отримували посуд або гроші. 1886 р. за випалювання одного орендованого горна гончар платив 50 коп.⁵⁴. 1914 р. випалювання одного макарово-ярівського горна на 1000 шт. посуду обходилося гончареві в середньому в 7-8 крб. (матеріал – 2,5 крб., один день роботи – 3,25 крб., укладання і виймання посуду з горна, з помічником і конем – 2-3 крб.)⁵⁵.

Віддавна макарово-ярівські гончарі споруджували свої горни подалі від житлових приміщень, переважно вздовж річок: 1886 р. зафіксовано 12 печей на р. Білоусівка, 9 – на р. Макарівка, 3 – на р. Сіверський Донець⁵⁶. Причин такого розташування могло бути кілька: по-перше, з метою забезпечення протипожежної безпеки житлових і господарських будівель. На ці обставини також звертають увагу українські керамологи: Олесь Пошивайло у науковому дослідженні гончарства Лівобережної України⁵⁷, Людмила Метка – у праці про гончарство Слобожанщини⁵⁸. По-друге, для полегшення реалізації глиняних виробів, шляхом їх доставки річковим транспортом до інших ринків збуту на території Російської імперії: Ростов на Дону, Нахичевань, Новочеркаськ⁵⁹.

2007 р. під час керамологічної експедиції Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України залишки одного з таких горнів було віднайдено на зсуві берега річки, що протікає через с. Пархоменко (колишній Макарів Яр) (фото 10). Донині в селі не збереглося жодної придатної для використання гончарної печі. За свідченнями макарово-ярівців вдалося лише з'ясувати місце, де впродовж 1940-50-их рр. бу-

⁴⁹Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 66.– Арк. 44-45.

⁵⁰Там само.– Арк. 50-51.

⁵¹Метка Людмила. Гончарство Слобожанщини в другій половині XIX...– Оп. 2.– Од. зб. 73.– Арк. 118-119.

⁵²Там само.– Арк. 119; Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 67.– Арк. 41-42; Метка О. Випалювання гончарних виробів на Слобожанщині наприкінці XIX – на початку XX століття (за матеріалами етнографічних експедицій) // Проблеми дослідження пам'яток Східної України: Матеріали II-ї Луганської Міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею.– К.: Шлях, 2005.– С. 194.

⁵³Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 66.– Арк. 54.

⁵⁴Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии...– С. 303; Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 67.– Арк. 42.

⁵⁵Скачков П. Обзор гончарного промысла в с. Макаров-Яр...– С. 139.

⁵⁶Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии...– С. 302.

⁵⁷Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна.– К.: Молодь, 1993.– С. 156.

⁵⁸Метка О. Випалювання гончарних виробів на Слобожанщині...– С. 194.

⁵⁹Скачков П. Обзор гончарного промысла в с. Макаров-Яр...– С. 135.

ло до шести горнів вряд⁶⁰. Нині на цих ділянках влаштовано сміттєзвалища і ростуть бур'яни.

Зусиллями співробітників Історико-меморіального музею Олександра Пархоменка на території колишньої садиби макарово-ярівського гончаря Олексія Артюшенка побудовано горен, для відвідувачів музею проводиться його показове випалювання. Даний горен сучасної конструкції і не є реконструкцією макарово-ярівських горнів, поширених в гончарному осередку наприкінці ХІХ – у першій пол. ХХ ст.

Укладання посуду в горно було дуже відповідальним етапом гончарного виробництва, оскільки під час випалювання неправильно складені вироби могли завалитися й побитися. Процедура відбувалася за традиційними для українського гончарства правилами. Гончар укладав вироби власноруч. На низ ставив габаритніші вироби, а зверху на них розташовував вироби меншого розміру; поміж цих виробів укладав дрібні роботи. Про те, що гончар прагнув не допускати сторонніх людей до укладання посуду в горно стверджує в своїй монографії Олесь Пошивайло⁶¹. Під час першого випалювання допускалося укладання менших виробів у більші. При цьому посудини ставили вінцями донизу. Гончарі прагнули використати об'єм посудної камери з максимальною користю. Такі ж дані щодо укладання глиняного посуду зафіксовано на території сусідньої Слобожанщини⁶². Коли ж здійснювали випалювання полив'яних виробів, подібне укладання менших посудин у більші не застосовували, бо це призвело б до спікання їх поміж собою.

Сформовані взимку гончарні вироби майстри випалювали переважно весною, що було зумовлено прагненням економити дрова. Для випалювання використовували різноманітні матеріали: деревину твердих порід, яка довше горіла, і навіть суху степову траву, яка досить швидко згоряла⁶³. Нерідко дрова заміняли соломою⁶⁴. “Палят со-

ломой, котрою идѣт в горно на 1 руб. – 1 руб. 25 коп. Прежде палили дровами, но, вследствие дороговизны, лет 5 назад бросили их” – свідчили 1886 р. місцеві гончарі⁶⁵. Дрова накладали в топку решіткою⁶⁶. Солому брали здебільшого житню: “О, соломи гарбами везли – тогда було багато соломи... Токо ночью всігда топят. Ото там 4 печи і ото соломою. Гарба така. Волами привозять туди гарби на ніч соломи, а солома житня, ну, крупна така. І ото скидають і целую ночь топятъ. Бил я, как оно уже прогоріло, так горшки усі красні. Я смотрю, повну ж напхаютъ, наставлять горшков, ото скоко там нада, а тоді затуха, захолоня і по-одному начинают витаскивать, воно такое желтое, обжарилось, сухие, хорошие і не б'ются, це я лично відѣл”⁶⁷.

Випалювати традиційно починали ввечері. Однією з причин є те, що о цій порі гончарю краще було спостерігати за процесом, який відбувався у посудній камері. Окрім того, перебувати біля розжареного горна в прохолодний нічний час було легше. Традиційно випалювання завершували вранці. Технологія випалювання глиняних виробів залишалася незмінною впродовж кількох століть. Це підтверджують епізодичні відомості з нечисельних джерел. Спершу заповнене горно поступово “прогрівали”, а далі плавно доводили температуру до максимальної. Коли ж, на думку гончаря, минав пік випалювання, вогонь у горні поступово зменшували до його повного затухання. 1886 р. було опубліковано розповіді гончарів, які подали таку інформацію: “Накидывают полный горн. Запаливают вечером, часа четыре поджигают, утром горшки уже вынимают”⁶⁸. З часом технологія випалювання не змінилася. 2001 р. мешканці Макарового Яру згадували про те, як цей процес відбувався в серед. ХХ ст.: “Палють сперва

чаренко // Приватний архів Людмили Овчаренко.

⁶⁵Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии...– С. 303.

⁶⁶Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 66.– Арк. 17; Польові матеріали Людмили Овчаренко // Приватний архів Людмили Овчаренко.

⁶⁷Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської області молодших наукових співробітників Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Людмили Меткої та Світлани Литвиненко...– Од. зб. 66.– Арк. 39.

⁶⁸Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии...– С. 303.

⁶⁰Польові матеріали Людмили Овчаренко // Приватний архів Людмили Овчаренко; Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 66.– Арк. 53.

⁶¹Пошивайло Олесь. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна.– К.: Молодь, 1993.– С. 116.

⁶²Метка О. Випалювання гончарних виробів на Слобожанщині...– С. 194.

⁶³Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 66.– Арк. 43-44, 46.

⁶⁴Там само.– Арк. 50; Польові матеріали Людмили Ов-

потихеньку. Палють поки розігріють вже, а тоді здорово напихають повну ту печку й горить здорово ото солома. І тоді палять до тих пор, пока не вийде на край. Оце ж край уже, то його черепками закладуть край. А тоді полумня проходи наскрізь горна і палють”⁶⁹. Для того, щоб визначити, чи достатньо випалилися вироби, один із них витягували із горна ще гарячим, перевіряли чи достатньо він випалений і вирішували чи варто продовжувати подальше випалювання горна⁷⁰. Готові глиняні вироби вибирали після того, як горно повністю вихолоняло. Про це повідомляли місцеві гончарі: “А тоді ж тушуть і оно охолоняє, охолоняє харашо-харашо, а тоді ми витягаєм”⁷¹. Однак є письмове підтвердження того, що макарово-ярівські гончарі не завжди дотримувалися такої технології й іноді виймали вироби з горна ще гарячими⁷². За подібних умов, через різку зміну температурного режиму, частина випалених глиняних виробів тріскалася й потрапляла до браку. Причиною такого поспіху могло бути артільне володіння горном, яке змушувало гончарів прискорювати час охолодження горна, бо в такий спосіб економилося паливо наступним користувачем горна⁷³. Бракований виріб міг бути тріснутим (“порваним”). Причинами цього могли бути недостатнє висушування виробів, застосування сирих дров, недостатнє прогрівання горна або наявність у глиняній масі сторонніх домішок. Посуд також міг бути “перекошеним” або “перепаленим” внаслідок надмірного розведення вогню, недопаленим. “Недопал” виправляли повторним випалюванням. Як свідчать респонденти, деякі гончарі тріснутий посуд замазували “затирачкою” з глини і продавали як цілий⁷⁴. Такий виріб можна було розпізнати за глухим звуком, який чути під час постукування по ньому кісточкою зігнутого пальця. Якісний посуд від такого постукування “звенів”.

У спогадах жительки села Артюшенка Віри Олексіївни (1922-2006), доньки місцевого гон-

⁶⁹Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 66.– Арк. 45.

⁷⁰Там само.– Арк. 49.

⁷¹Там само.– Арк. 47.

⁷²Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии...– С. 302-303.

⁷³Там само.– С. 302.

⁷⁴Звіт про наукову етнографічну експедицію до Луганської обл...– Од. зб. 66.– Арк. 45.

чаря Артюшенка Олексія Григоровича (1870-1959), який мав 22 дітей, міститься коротка інформація про домашнє гончарнє виробництво 1930-40-их рр.: “У першій кімнаті нашої хати біля вікон була велика яма, в якій лежала гончарна глина. У другій кімнаті, що з вулиці, були полиці – п’ятра дерев’яні. Їх кріпили на бичовках за кільця у стелі. На них батько сушив свої вироби: макітри, глечики, миски та інше. У кімнаті вулиці нашої, на пагорбі де сходять до річки Донець, був батьків горн. У ньому випалювались горшки... Особливо мені подобалось дивитись у дірочку в горні на вогонь і розпалені горшки. Коли він остинув, вироби витягували і носили додому”⁷⁵.

Таким чином, від серед. ХІХ ст. й упродовж першої пол. ХХ ст. гончарство в Макаровому Яру розвивалося в руслі притаманних українському гончарству тенденцій, зумовлених соціально-економічними й політичними умовами. Технологія виготовлення глиняної продукції макарово-ярівськими гончарями суттєво не відрізнялася від технології, характерної для кустарів інших регіонів України. Вони застосовували такі ж способи видобування й підготовки глини, якими користувалися гончарі інших осередків промислу; виготовляли глиняні вироби на гончарному крузі, що мав типову для України конструкцію; висушували щойно виготовлені вироби, дотримуючись загальнопоширених правил; випалювали їх у горні, що мав характерну для більшості гончарних осередків будову. Тобто макарово-ярівське гончарство розвивалося в руслі українських етнічних традицій, що є ще одним підтвердженням українськості Сходу України.

Проте відзначено й певні локальні особливості макарово-ярівського гончарства, зумовлені історичними, природно-географічними й соціально-економічними умовами. Вони відображені в професійній гончарній термінології села, а конкретно виявилися в умовах експлуатації глиниць і зберіганні сировини в житлових приміщеннях (у спеціально облаштованих для цього “грубах”); у розташуванні горнів переважно вздовж річок.

⁷⁵Артюшенко Віра. Спогади // Архів Історико-меморіального музею Олександра Пархоменка.– Од. зб. 126.– Арк. 6.